

ЗАЛИШКОВІ РИСИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПЛЕМІННОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Питання походження української мови на сьогодні залишається одним із найактуальніших в українському мовознавстві, таким, що постійно привертає до себе увагу дослідників. До цієї пори немає чіткої відповіді на питання: "Хто ми?.. Чиї сини? Яких батьків?".

Все активніше залучаються до досліджень історіографічні, археологічні, етнологічні дані, однак до повного вирішення цієї проблеми ще далеко. Невизначеними залишаються критерії розрізнення окремих слов'янських груп та підгруп, вважається дискусійним питання про вихідні методологічні принципи класифікації.

Традиційний поділ слов'янських мов на три групи базується на очевидних географічних, а не лінгвістичних критеріях, хоча й під останні активно добиралося фонетичне підґрунтя. Цей, на сьогодні усталений, підхід чи не вперше запропонував В. Ягич. Ознайомившись з таким розподілом, М. Грушевський зазначає: "Ділячи слов'янство на мовні групи: західну, східну й полудневу, він дивиться на цей поділ не з генетичного /розрядка наша - О. Ц./ погляду, а з становища сучасної статистики" /6, I, 80/. Саме під цей статичний підхід пізніше були дібрані лінгвістичні параметри, в першу чергу, фонетичні, що, власне, не було особливо складною справою, бо між близько спорідненими мовами завжди виявиться ряд рис, що їх об'єднують, й виникає спокуса надати цим рисам характеру абсолютного критерію, залишивши поза увагою ті факти, що споріднюють із мовами інших груп. "Порівняння з іншими слов'янськими мовами, - пише Ю. Шевельов, - могло б наштовхнути на еретичні думки, але порівнювано українську мову тільки з російською /іноді з причіпкою білоруської/, вириваючи з контексту інослов'янських і сусідніх мов" /23, 6/.

Особливістю майже всіх праць із слов'янської компаративістики на сьогодні залишається увага до чисто мовних фактів та їх аналізу, тоді ж як чинники етнологічні та історичні /екстралінгвістичні/ часто залишаються осторонь або свідомо відбираються та обмежуються. Вразливим місцем сучасних концепцій глотогенезу, відзначає Ф. Сергеев, є те, що "історики не спираються у своїх доказах на дані, одержані лінгвістами /.../, а лінгвісти не враховують досліджень істориків та етнографів" /18, 26/. "Спроби такого синтетичного зведення даних лінгвістики, археології та історії щодо генези слов'янських мов, - пише О. Горбач, - ще не вповні задовільні, вони все ще в стадії продискутування й не можуть уважатися остаточними" /4, 7/. Остання за часом поява робота такого характеру Г. Півторака, на наш погляд, відзначається певною суперечливістю і браком загальнослов'янського лінгвістичного матеріалу /15/.

У своєму розумінні етнологічних та історичних фактів ми не намагатимемось вийти за межі вже встановлених істин, однак по-новому слід витлумачити окремі відомі історичній науці дані щодо їх значення у слов'янській племінній організації та в питанні генетичної спорідненості слов'янських мов. Наскільки важливим є саме такий підхід? На думку багатьох істориків, плем'я є головною чи вихідною ланкою, що вперше пов'язується з уявленням про окремих мовний організм. "Плем'я, - зазначає І. Крип'якевич, - відзначалося окремим побутом, звичаями, віруваннями, деколи говором" /9, 25/. У середині XIX ст., провівши лінгвістичний аналіз германських діалектів, вчені дійшли висновку, що ще Плінієва класифікація племен тевтонів точно відбиває сучасний діалектний розподіл /16, 26/. "Можливо, що з часом, - пише М. Грушевський, - і діалектологія викаже докладніше сліди племінних різниць в мові, бо різниці діалектів могли служити теж для відрізнення племен, так само як і різниці в культурі" /6, 373/. Звичайно, сьогодні проблема ототожнення сучасних українських діалектів із доісторичними племенами літопису, відзначає О. Горбач, "натрапляє на поважні труднощі

через далекосяжні колонізаційні пересування" /4, 17/, однак на підставі великої кількості даних історії та археології можна з впевненістю визначити основні ареали перебування тих чи інших племен, племінних груп. Такому виділенню сприятимуть і численні власне-граматичні аргументи.

Факти реальної передісторії українського народу чітко викладені у першому слов'янському літописі "Повісті времінних літ", пор.: "По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська /.../. Коли ж волохи найшли на слов'ян на дунайських /виділено нами - О.Д./, і осіли між них, і чинили їм насильство, то слов'яни ті, прийшовши, сіли на Віслі /.../ Так само й ті ж /виділено нами - О.Ц./ слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвались полянами, а інші - древлянами, бо осіли в лісах..." /5, 151/. Хто ж були ці "свої"? У Нестора ми знаходимо відповідь і на це питання - серед племен, що прийшли і розселилися на теренах майбутньої Київської Русі, немає ні в'ятичів, ні кривичів, ні смолян, ні тиверців /пор. рос. Тверь/, ні уличів /пор. рос. Углич/. На час I ст. до н.д. - першої половини II ст.н.д. ми, слідом за американським славістом Х. Брінбаумом /1, 37-38/, можемо говорити про дві слов'янські правітчини: більш давню між середнім Дніпром і Віслою /сучасне українське і білоруське Полісся/ та прабатьківщину подунавську, що власне і стала початком формування українців як етносу /цікавість до проблеми правітчини у Подунав'ї серед українських вчених висловлював ще О. Калужняцький, що відбилося у листі до Ф. Міклошича /II, 184/.

Отже, ще у праслов'янській передісторії визначилась окремішність західної слов'янської гілки, яку склали племена озерян, що могли мешкати у районі Балатону /можливо пращурів пізніших дреговичів, пор. праслов. * дръгъва - "болото"/, певцинів /пор. піти, співати/, бревків - напевно, предків древлян /від праслов. бръвно - "дерево"/, можливою є реконструкція, за аналогією до словен - словак - слов'янин, бревк - бревлянин - деревлянин /сучасна українська мова зберігає форми бревкати - "жертви" та бревко - "ненажера" /7, I, 250/, можливо, від етнонічного походження, пор. дулеба - "дурень"/, вольків /волинян/дулібів -?/. Етнонім поляни /у тогочасній грецькій огласівці "палянос"/ слід пов'язувати не з полем, що викликало певні сумніви ще у М. Грушевського /6, I, 189/, а із "паля" - для давньої тубільної цивілізації середнього Дунаю надзвичайно характерними були будівлі на "палях" /19, 37/. Відгомін цієї назви простежується і в найменуванні північноіталійського міста Болонья /від герм. болони - "поляни"/. На теренах середнього Дунаю сформувалася, увібравши в себе іранські /від сусіднього племені язигів /літописних ясів/, ілрійські, романські, германські etc. елементи, сформувалася, зрештою, західна /венетська -?/ слов'янська підгрупа, яку, врахувавши ареал її подальшого розміщення, слід назвати Краківсько-Люблинською або, що прийнятніше, антською групою слов'янських мов /етнонім пов'язується як із сарматськими формами, похідними від д.інд. antah - "край", так і з лат. ante - "попереду", в обох випадках ми маємо справу з першими "українцями" серед слов'ян/. Із часом перебування протоукраїнських племен у Подунав'ї пов'язується шар давніх латинізмів, що могли бути лише безпосередньо запозиченими від романо мовного населення. напр.: комора, поганий, кара, цибуля, намисто, цап, колір, тремтіти, кварта, мізерний, турбувати, репетувати і навіть частка це/оце, пор. лат. esse, та, можливо, присл. деінде, пор. лат. deinde - «потім»; давні антські і словенські начальники називали себе ріксами /пор. лат. rex - володар/, про що згадує М. Грушевський /6, I, 369-370/, від романізованих кельтів бере свій початок і українська хата /пор. суч. франц. chateau - замок, палац/. Римська епоха імператора Траяна й час першого великого переселення на Русі набули легендарного змісту "Троянових віків" та, можливо, відбулися в оригінальній /нехристиянській/ системі літочислення, залишки якої зустрічаються у "Слові о полку Ігоревім": "На сьдьмом веще Трояни вреже Всеслав жребій о девицю себе любу".

Іншу групу слов'ян - словенську /хоронім словени/слов'яни набув загального всеслов'янського значення лише у XI ст. одночасно із запровадженням богослужіння "словьнескимъ языкомъ"/ склали племена, що залишилися на першій слов'янській

правітчині /поліській/: північних словенів, кривичів, в'ятичів, полочан, радимичів, смолян, сербів, тиверців, уличів, сіверян /"от них... се бо токмо Словьнеск іазыкъ в Русі"/ тощо. Ця слов'янська підгрупа поступово розширювала ареал свого перебування у північному, південному і східному напрямках, змішуючись /переважно асимілюючи/ із сусідніми угро-фінськими, сарматськими, фракійськими, балтійськими племенами.

У II ст. нашої доби словенський масив був розділений на дві великі частини /північну і південну/ готською інвазією у Подніпров'я, слідом або разом із готами як "спільники" прийшли на Україну антські племена і розселились у місцевостях, визначених у початковому літописі, активно асимілюючи як словенські етнічні групи /напр., сіверян, радимичів, сербів-бойків у Карпатах, так і, що обійняло більший часовий проміжок, германські, а у більш пізній період руські/русинські /від гот. *ruscun* - "руський народ, плем'я", пор. *angelcun* - самоназва германських племен у Англії/ елементи.

Антська міграція із Подунав'я в археологічному плані представлена пам'ятками Пшеворської та Черняхівської культур, які за загальним цивілізаційним рівнем стояли значно вище, ніж попередня Зарубінецька культура, що вважається ранньослов'янською.

У V-VI ст. словени /південна підгрупа/ й анти виступають як дві окремі слов'янські гілки із власними етнічними, культурними та лінгвістичними особливостями, що фіксується візантійськими істориками Псевдомаврикієм та Прокопієм Кесарійським /6, II, 48-50/.

У середині VI ст. нашої доби із вторгненням аварів у Подніпров'я розпочинається велике слов'янське розселення, після якого окремі слов'янські протоетноси зайняли території, властиві їм і сьогодні. Міграція не зачепила словенські /проторосійські/ племена на півночі, але активно проходила у південному /в основному, за рахунок південної словенської групи з деякими антськими домішками /дреговичі/драговіти/, та у західному напрямках /здійснювана племенами антської групи, що прагнули повернутися на терени колишньої Подунайської правітчини, за Густинським літописом, час, коли слов'яни "поосідали первісні свої держави"/, зокрема, у районі сучасної Чехії переважали племена, тотожні тим, що залишилися на Україні: дулібів/волинян, білих хорватів, хорватців, лучан /пор. укр. Луцьк/ /20, 40/. В археологічному плані повернення частини антської цивілізації на захід відбулося у пам'ятках Празько-Житомирської культури /3, 210-215/.

Таким чином, слід шукати, в першу чергу, спільних рис у граматичних системах не української та російської мов і розглядати їх як паростки з одного /давньоруського/ кореня, а спробувати віднайти спільність, що спиратиметься на залишки племінних мов у новоутворених мовах західно- і, частково, південнослов'янського регіону /архаїчна хорватська гілка/.

Наявні історичні зміни у мові, на думку О. Мельничука, повинні розглядатися "як результат протиріч між досягнутим у минулому станом мови і мовними потребами суспільства, а також між станом, характером та функціями різних рівнів та елементів внутрішньої системи мови" /14, 299/. Однак це справедливо лише тоді, коли ми уявляємо собі мову як н е з а л е ж н у самодостатню систему, якщо ж визначати характер формування сучасної української мови /як і всіх інших слов'янських мов/, то не можна не помітити, що історичні зміни в ній у більшості випадків зумовлені не власною структурою чи потребою, а впливом позамовних чинників, переважно етнологічних. Більшість екстралінгвістичних рис, зауважує Т. Расторгуєва, "пов'язуються з історією мовного осередку /speech community /, тобто, із структурою суспільства, племінною міграцією /виділено нами. - О. Ц./, економічними і політичними подіями, зростанням культури і літератури" /16, 15/. Племінне розмежування, незважаючи на новочасну мовну близькість /або тотожність/, визначає різницю між чехом і словаком, поляком і мазуром, сербом і хорватом.

Етнологічні фактори для української мови, аналізу її загальної структури мають головне значення, оскільки саме в силу діяння позамовних чинників українська мова протягом XVIII - поч. XX ст. була зведена до статусу д і а л е к т у іншої, генетично

неспорідненої слов'янської мови. Так, визначний російський славист Ф. Фортунатов серед східнослов'янських мов виділяє лише російську /22,39/. Таке становище української мови призвело до невиправданої фіксації /зокрема, В. Далем/ її прадавніх оригінальних форм як д і а л е к т н и х утворень іншої мови, якій ці форми є генетично невластивими; цьому процесу сприяла також наявність численної групи українізмів у південноросійських говорах. При зіставному аналізі ці риси стали використовуватися для більшого історичного пов'язування української мови із російською, з подальшим небезпечним напрямом вироблення спільної граматичної концепції будови мови та зближення їх сучасних загальних структур, пор., зокрема, рос. "скорая помощь", укр. "швидка допомога", польськ. pogotowosc, чеськ. pohotovost - при наявності аналогічних західнослов'янським власних утворень /бути напоготові, поготів/ українські граматисти зупинилися саме на російському взірці; російською калькою /при наявності відповідних моделей в інших європейських мовах/ слід вважати ідіоматичне сполучення "втратити свідомість" /рос. "потерять сознание"/, пор. укр. діал. збезсебитися; назва небезпечної хвороби /рак/ теж зкалькована з російського взірця, хоча це руйнує первісну семантику /від лат. concha - "мушля"/; зближення синтаксичних систем української та російської мов призвело до наукового ігнорування цілого шару власне українських часових форм із дієсловом мати, нар.: "Як в північ самую глухую Еней мій тільки мав дрімать" /І. Котляревський/; "Що маємо робити?" /М. Вовчок/ при наявності подібних часових значень і конструкцій, наприклад, в англійській мові.

Урахування генетичної племінної спорідненості тим більш важливе, що на сьогодні слов'янські мови ближчі між собою, ніж, наприклад, основні діалекти німецької мови /4, 8/, тому при визначенні близькості мовних систем слід зважати не на спорідненість взагалі /що є досить значною/, а на риси майже тотожні або ж на ті, ще можуть бути реконструйовані як такі.

Політичне минуле Київської Русі через сотні років визначило загальну спрямованість лінгвістичної думки у царській Росії та Радянській Україні, призвівши до інколи майже непомітних, але принципово важливих помилкових співвіднесенень. Найбільш яскраво це виявилось при укладанні "Етимологічного словника української мови", автори якого виходили із методологічної доктрини існування "давньоруської мови", яка дала поштовх розвитку генетично споріднених "древнерусских наречий" /21, 3/. Російські аналоги у словнику обов'язково першими супроводжують українські форми /інколи, правда, не зовсім переконливо; так, напр., до укр. утворень журба, журитися першим подається рос. аналог журить із значенням "лаяти, ганити" /7, II, 210/. Така запопадливість інколи суперечить дослідженням самих російських учених, пор., зокрема: Багно - "болото, драговина, мочар /.../ - р. багно ..." /7, I, 110/. - "Багно неизвестно в русском литературном языке /.../. Наоборот, багно широко представлено в юго-западной письменности /протоукраїнських пам'ятках - О. Ц./ Утрата слова багно по крайней мере в большинстве древних северных и восточных диалектов, конечно, относится не к XV в., а к значительно более раннему времени..." /21, 520-521/ Вирій - /.../ - р. "ирий" /7, I, 380/ - "В. И. Даль образно раскрывает значение южного /? - О.Ц./ и украинского слова: "Какой-то сказочный, загадочный край..." /.../. На русской территории пока отмечено редкое курское вырей "жаворонок" /21, 530/; Лазня - "баня" р. лазня. /7, III, 184/ - "вероятно, в древнерусскую эпоху эти названия /ще баня, мовь, мовьница, истьбька - О. Ц./ имели локальное распространение /.../. Можно полагать, что на восточнославянском юго-западе издревле употреблялось слово лазня, которое широко представлено /виділено нами - О. Ц./ в западнославянских языках: польск. laznia, луж. Laznja, , др.-чешск. lazni, чешск. lazna /.../, в основном же массиве русского языка оно неизвестно" /21, 571/. Російський мовознавець, сам того не підозрюючи, назвав один із лексичних маркерів мов антської групи, пор. ще - батіг, бридкий, гай, вир, луска, плахта, попіл, шкода тощо.

Лексика східнослов'янських мов /її сучасний стан/ дозволяє зробити часом протилежні висновки. Так, Т. Лер-Сплавінський та Ф. Філій наполягають на особливій

близькості української мови до російської, що виявляється у питомій /"исконной"/ лексиці, а також у давніх запозиченнях /21, 45/; про таку ж особливу близькість словникового складу східнослов'янських мов пише Г. Півторак /15, 131/, однак на конкретні дійсно споріднюючі паралелі вчені не спромоглися /приклади Т. Лера-Сплавінського балакать, баламутить, болтать., на думку Ф. Філіна, "довольно наивны" /21, 45/. "В'яжеться українська мова, - зазначає О. Горбач, - з південнослов'янськими, а своїм словником /зокрема ж, словником південнозахідних говірок/ ще з польською мовою. Це останнє стосується в чималій мірі і білоруської лексики / /, на всі ці моменти однак і давніші прихильники праруської мови і тим більше теперішні віруючі в "древньоруськую мову" 9-14 вв. просто заплющують очі" /4, 10/. Що ж послужило причиною таких діаметральних висновків? Поза певними політичними моментами, безперечно, значний рівень близькості між собою слов'янських мов, що успадкували майже у повному складі систему давніх лексичних основ і коренів, однак при зовнішній подібності паралельних утворень моделі та принципи їх утворення часом докорінно відрізняються. Саме ця риса, що є принципово важливою, досі ігнорувалася при компаративному аналізі, пер.:

лише у російській мові

плеть,потолок.искать.марать
 потребность.тосковать.слоняться,
 сногшибательный.сокрушаться,
 палисад, прыть, затор, ушиб,
 изнурительный, починить и т.д.

лише в українській мові

плітка, толока, зиск, марно,
 треба, скніти, ослін, знічува-
 тися, бовваніти, наруга, лайка,
 шибайголова, скруха, паля,
 спритний, торувати, шибеник,
 зануритись, вчинок тощо.

Але хіба вже так важливо плеск чи плескіт, прачка чи праля, забавляться чи бавитися? Можливо, й ні, якщо не додавати до цих форм аналогічних утворень з інших слов'янських мов, бо тоді стане очевиднішою різниця у граматичних параметрах, чіткіше окреслиться споріднені і неспоріднені форми, пор.: рос. плеск /плёск/, укр. плескіт, чеськ. pleskot, рос. прачка, укр. праля, сербськохорв. прала; рос. забавляться, укр. бавитися, польськ. bawić'się, сербськохорв. бавити се. Стане очевидним, що іменникові суфікси -іт-, -л- взагалі нехарактерні для морфемної системи російської мови /10,694/.

"Завдання наукової теорії, - вказує О. Мельничук, - полягає не в тому, щоб вичерпно описати всі можливі елементи, сторони і властивості висвітлюваного об'єкта - це завдання здійснюється лише поступово наукою в цілому як єдністю теорії і дослідницької практики, а насамперед у тому, щоб забезпечити правильне розуміння суті і значення будь-яких елементів, сторін чи властивостей /виділено нами - О. Ц./ об'єкта науки, правильне розуміння їх місця в цілому об'єкті..." /13, 26/. Дериваційні моделі, інші особливості будови граматичних систем слов'янських мов, що значною мірою архаїзувалися і в сучасній мові виступають як певний різновид ідіоматичних сполук, і є тими елементами, спираючись на які, можна потвердити, у свою чергу, етнологічні та історичні дані, визначити місце власної мови у загальній системі слов'янських мов. Наведемо кілька прикладів. Серед найбільш яскравих диференціюючих маркерів форма злочин, пор.: "злочин, злочинець - бр. злачынства, п. - zloczyn'stwo, ч. сл. zlocin, вл. zlocink, м. злочин, слн. zlocin; - складне слово, утворене з основ іменника зло і дієсл. чинити..." /7, II, 267/; додамо, що аналогічною формою диспонує і сербсько-хорватська мова /злочин/, однак подібне утворення відсутнє у двох мовах, найяскравіших представниках давньої словенської групи: російській і болгарській. Зміст українського слова белебень /етимологічний словник вважає його звуконаслідувальним /7, I, 165/ стане зрозумілішим, коли ми звернемося до чеської мови, пор.: "Bylo nabiledni, ze papez, který by ho vzal na milost, by vlastne podkopal instituci papezství /L.Vankova/, близькість української мови до західнослов'янських виявляється і в системі архаїчної дієслівної префіксації, пор. зокрема: "Tenkrdt pry se v pulnocnieh Cechach vzbouřilo mnoho tisíc sedlaku /.../ aby si

vydobyli svestare pravo" /V.Kaplicky/; "Bylo w nim cos' niezniszczalnego, co przetrwalo ty sigae lat i pozostalo s'wieze i piekne"/T. Kruk/; у сербськохорватській мові: "Сједио сам сучелице нему у неговом сумрачном кабинету от тешке храстовине, скромно подвучених ногу под столицу и присилно упокорених руку у крилу" /В. Десница/, "Njime je vladala samosvijest slicna onoj sto je valjan kolar spoznaje kad gleda kako zvrndaju nova kola koja je on napravio" /Н. Kikic/.

Цікаве порівняння морфологічних моделей української і верхньо-лужицької мов здійснене визначним сербськолужицьким мовознавцем Х. Шустером-Шевцем. "Такі паралелі, - зауважує О. Стрижак, - годі переоцінити. Одним із наслідків такого зіставлення є виявлення історичних коренів української мови /виділено нами - О. Ц./, взагалі: легалізується поняття її попередниці - мови праукраїнської" /19, 177-178/.

Порівняльні українсько-чеські дослідження встановлюють своєрідні споріднюючі факти у системі пасивних предикативних конструкцій на -но, -то, які у чеській мові "все ж у певних випадках уживання їх у неозначено-особовому значенні таке ж, як і в українській мові" /17, 46/.

Подібні паралелі можна провести і в системі модальних форм, пор. зокрема, близькість українсько-польських утворень: властиво, певно, напевно, навіть, буцим, хіба, прикро, шкода, цілком, треба, мусить - польськ. *wlasciwie*, *rewnie*, *parownie*, *nawet*, ст.польськ. *bociem*, *hyba*, *pszykro*, *szkoda*, *calkiem*, *trzeba*, *musiec*. /У рос. мові жодна з форм не представлена/.

Отже, коли ми сьогодні здійснюємо компаративний аналіз української мови з іншими слов'янськими, п'ять найважливіших чинників повинні враховуватися:

- 1/ праслов'янська мовна база /особливо у системі лексичних коренів та основ;
- 2/ родові граматичні риси /моделі/ споріднених діалектних груп племен /антської чи словенської групи/, що переважають у даній мові /подібно як германські риси у англійській граматиці, що були успадковані англійською мовою і, незважаючи на пізніші видозміни й велику кількість запозичень у сфері лексики, спостерігаються і сьогодні/;
- 3/ шари і домішки, що пов'язуються з міграцією племен у період формування мовної протоформи /для слов'ян у першу чергу, елементи, взяті з іншої слов'янської підгрупи: жодна із сучасних слов'янських мов не позбавлена таких форм/;
- 4/ шар ранніх запозичень із неспоріднених мов, наприклад, наявність в українській мові значного шару давніх германізмів: вага, варто, дякувати, гарний, траплятися, плюндрувати, сіпати, дрипати, смакувати, воліти, жбурити, льох, спис, шлях, стріха, лава, тин, скриня, скиба, решта тощо; давніх запозичень із грецької мови халепа, колиба, левада /останні два представлені і в сербськохорватській мові/;
- 5/ риси, що розвинулися у період самостійного функціонування певної окремої мовної системи.

Література

1. Бирнбаум Х. Славянская прародина: новые гипотезы /с заметками по поводу происхождения индоевропейцев // Вопросы языкознания. - 1988. - № 5.
2. Брайчевський М. Конспект історії України // Старожитності. - 1991. - Ч. 2-3.
3. Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України. - К.: Вища школа, 1994.
4. Горбач О. Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських // Зібрані статті. У 3-х т. - Мюнхен, 1993. - Т.3.
5. Густинський літопис. Фрагменти // Українська література XVII ст.- К.: Наук.думка, 1967.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: У II т. - К.: Наук.думка, 1991. - Т. I.
7. Етимологічний словник української мови: У 7 т. - К.: Наук.думка, 1952-1989. - Т. 1-3.
8. История на България: В 14 т. - София, 1981. - Т.2.
9. Крип'якевич І.П. Історія України. - К.: Світ, 1990.

10. Кузнецова А.И., Ефремова Т.Ф. Словарь морфем русского языка. - М.: Русский язык, 1986.
11. Листування українських славістів з Францем Міклошичем. - К.: Наук.думка, 1993.
12. Літопис руський / За Іпатієвським списком переклав Л.Махновець. - К.: Дніпро, 1989.
13. Мельничук О.С. Принципи вивчення природи мови // Методологічні питання мовознавства. - К.: Наук.думка, 1966.
14. Мельничук А.С. Методология // Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Сов.энциклопедия, 1990.
15. Швторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. - К.: Наук.думка, 1993.
16. Rastorguyeva T.A. History of English. - М.: Vyssaja skola, 1983.
17. Русанівський В.М. Категорія стану /українсько-чеські паралелі // Зіставне дослідження української, чеської та російської мов. - К.: Наук.думка, 1987.
16. Сергеев Ф.П. До проблеми "Давньоруський період в історії східних слов'ян та їх мов" // Мовознавство. - 1993. - Ч.2.
19. Стрижак О.С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. У пошуках Русі. - К.: Наук.думка, 1991.
20. Turek R. Cechy v ranem stredoveku. – Praha : Vysehrad, 1980.
21. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. - Л.: Наука, 1972.
22. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение // Избранные труды. - М.: Изд-во Мин.просвещения РСФСР, 1956. - Т.І.
23. Шевельов Ю. У затінку совиных крил // Україна. - 1990. - Ч.42.